

wijze haar bezwaren had. Hij komt er echter eerlijk voor uit dat 'hoe nauwkeuriger ik met het verleden bekend raakte, hoe meer het erop leek dat alles belangrijk was...'. Dit is uiteraard een dilemma dat zich wel vaker bij historisch onderzoek pleegt voor te doen! De uitkomst was in dit geval een met citaten (en helaas ook te veel drukfouten) doorspekt onderzoeksverslag, waarin de schrijver zich te vaak op zijpaden begeeft en dat daardoor structuur en samenhang mist.

Deze kritiek neemt niet weg, dat Kommers vaak belangwekkende dingen zegt, bijvoorbeeld wanneer hij het binnenlands bestuur als factor in de geschiedenis van de antropologie behandelt, ingaat op de bruikbaarheid van negentiende-eeuwse etnografieën voor de moderne antropoloog, of het werk van een aantal bestuursambtenaren/etnografen (althans bestuurders met etnografische pretenties) bespreekt, zoals de man van de Lampongs Du Bois, de taalambtenaar P.P. Roorda van Eysinga en de latere gouverneur-generaal Van den Bosch. Kommers legt verder een gezonde reserve aan de dag tegenover de houdbaarheid van 'samenzweringstheorieën' of de gedachte dat in het verloop van de koloniale geschiedenis een lijn zou kunnen worden aangegeven die het resultaat zou zijn geweest van planning of bewuste calculatie. Zeker in hem als sociale wetenschapper valt het te prijzen dat hij zich niet van theoretische modellen heeft bediend als Procrustes-bed voor de gecompliceerde historische werkelijkheid. Zijn boek maakt nog eens duidelijk, hoe slecht men in de eerste decennia van de negentiende eeuw (maar ook lang daarna) was geïnformeerd over de inheemse samenleving, hoe zeer men met recht bestuurd 'in een onbekende wereld', hoe weinig er van boven af gericht beleid werd gevoerd en hoeveel door de plaatselijke bestuursambtenaren moest worden geïmproviseerd. Wel wil het mij voorkomen, dat de auteur zich soms al te veel door sympathie voor het 'keurkorps' van het (latere) binnenlands bestuur heeft laten meeslepen - misschien waren daaraan ook de gesprekken niet vreemd die hij met voormalige bestuursambtenaren heeft gevoerd. Zijn stelling bijvoorbeeld, dat een bestuursambtenaar zich niet kon permitteren autoritair te zijn in onze hedendaagse betekenis van het woord, omdat hij anders zeker geen goed bestuursambtenaar zou zijn, zou ik niet graag tot de mijne maken, al was het slechts om de blijkbaar achterliggende gedachte, dat het binnenlands bestuur alleen maar uit *goede* bestuursambtenaren bestond.

C. Fasseur

Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen: SUN, 1979, 320 blz., f29,-, ISBN 90 6168 133 2).

In zekere zin is dit werk een aanvulling op de bijdrage van de schrijver over 'Arbeidersbestaan' (Levenshouding en maatschappijbeeld van de arbeidende klasse in Nederland in het midden van de negentiende eeuw)¹. Hierin baseerde hij zich vooral op berichten van rapporteurs die zelf niet tot de arbeidersklasse behoorden uit een tijd nog vóór de opkomst van de arbeidersbeweging. De stroom van materiaal gaat breder vloeien tegen het eind van de negentiende eeuw, vooral dankzij de verslagen van de parlementaire en regeringsenquêtes naar de arbeidstoestanden in fabrieken en werkplaatsen van 1886 en 1890. Bovendien is het dan ook de georganiseerde arbeidersbeweging zelf die via haar persorganen en brochures bijdraagt tot de documentatie ook voor het nageslacht (met name Domela Nieuwenhuis

1. *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen: Sun, 1976) 21 vlg.

stimuleerde reeds in de jaren tachtig sterk tot het vastleggen van gegevens over de situatie van de Nederlandse arbeiders).

Hiermee zijn reeds ten dele de bronnen aangegeven waaruit Giele bij de samenstelling van zijn nieuwe boek geput heeft. Het ging hem er echter voor alles om levensverhalen van de arbeiders zelf op het spoor te komen, die of wel door hen aan anderen verteld waren of wel door hen zelf opgeschreven waren. Het is een naar blijkt nogal verwaarloosd genre, want pas in 1919 verscheen de eerste en enige bundel autobiografieën van arbeiders in Nederland door de zorg van de *Volk-redacteur* J.F. Ankersmit (*Arbeiderslevens*). Deze is dan eigenlijk naar de mening van G. een witte raaf onder de kopstukken van de Nederlandse sociaal-democratie, die zijns inziens voor zover zij zich aan de geschiedschrijving wijdde, te weinig aandacht hebben besteed aan het leven der arbeidersklasse (14).

De samensteller bezit een duidelijke voorliefde voor de spontane acties van losse arbeiders vooral in de vroege negentiende eeuw en voor de revolutionair-socialistische beweging onder de vleugelen van SDB en NAS in de jaren tachtig en negentig. Of hij daarbij geheel billijk is in zijn zoeven aangehaald oordeel over de SDAP-leiders staat nog te bezien. We vinden althans W.H. Vliegen in dit boek met enige pittige stukjes vertegenwoordigd, die de singuliere betekenis van deze parlementaire sociaal-democraat treffend illustreren (het gaat hierbij weliswaar om fragmenten uit Vliegens *Herinneringen als typograaf* van 1936, niet om zijn bekendere geschiedwerken). En ook verder valt het op dat er nogal wat min of meer prominenten uit de SDAP op komen draven, die doorgaans ook de kwaliteit bezitten zich in geschrifte te kunnen uitdrukken, zoals W.P.G. Helsdingen, tapijtwever te Rotterdam, en enkele niet-geïdentificeerden als de Groningse timmerman, die Troelstra's medewerker H. Kenther moet zijn (84 vlg.) en de Friese landarbeider, die het latere Tweede Kamerlid P. Hiemstra is (244 vlg.). We missen sappige vertellers als Schaper, die bij de behandeling van de ongevallenwet in de Kamer zijn ervaringen als Groningse schildersknecht te berde bracht of Louis de Visser, die zijn herinneringen tot 1914 te boek liet stellen door G. van het Reve Sr.

Volledigheid is echter in een bundel als deze nu eenmaal niet bereikbaar en in het algemeen is een verdienstelijke keuze gedaan uit het voorhanden materiaal. Daarbij is een ordening aangebracht op grond van een aantal criteria, in de eerste plaats het onderscheid tussen de laag der geregelde werklieden en die der losse arbeiders (in eerdere publikaties van de schrijver uiteengezet) en voorts dat tussen categorieën als ambacht en dienstbetrekking, fabriek, havens en zee, platteland en zelfkant. De fabriek is dan een categorie waar de scheidslijn tussen werklieden en arbeiders aanvankelijk doorheen loopt. De indeling van het boek is hiermee al gegeven. Tussen de teksten door zijn hier en daar arbeidersbudgets opgenomen, waarvan er alleen voor de periode 1850-1890 honderd achterhaald zijn. Deze leveren uiteraard een zeer concrete illustratie van de toestand in de arbeidersgezinnen. Een der vroege specimina is dat van de Amsterdamse houtzagersknecht Klaas Ris van 1864, dat uit een vraaggesprek met Multatuli voortkwam en in diens *Ideën* werd opgenomen. Ver terug in de negentiende eeuw reikt ook het levensverhaal van de Leeuwarder handwerksman Th. Postma, bekend uit de kring van de Friese werkliedenvereniging, waarmee de bundel opent. In verband met dit laatste fragment moge opgemerkt worden dat iets meer annotatie bij de stukken zelf soms wel gewenst zou zijn. Wel worden deze steeds voorafgegaan door een korte inleiding over de persoon van de schrijver of verteller en een toelichting op de inhoud van het document. Wanneer Postma over de woningbouw-coöperatie 'Werkmanslust' en over 'de winkel' spreekt (43), of elders het verblijf van Paul Kruger 'op de Trompenberg' en de kolonie van de Internationale Broederschap te Blaricum vermeld worden (82-83), zou echter enige uitleg denkbaar geweest zijn. Kenther en Hiemstra hadden

geïdentificeerd kunnen worden met behulp van Vliegens *Die onze kracht ontwakende deed*.

Uiteraard zijn er graden van leesbaarheid en boeiendheid bij de opgenomen stukken. De interviews voor de enquête-commissies bezitten een hoge mate van directheid en zijn ook vanwege het vraag- en antwoordspel op zich vaak belangwekkend. Een geboren verteller als Jan Wolkers weet het dubbelinterview met Aaltje en Thomas Tijsseling, dienstmeid en schippersknecht te Lemmer, tot een bijzonder goed verhaal te maken (195). Een Amsterdamsse diamantslijper doet zijn relaas van vijftien weken werkloosheid in 1899 op zeer aanschouwelijke wijze. Ten onrechte krijgt hij er mijns inziens in de inleiding (271) van langs omdat hij niet op het idee kwam de huishoudelijke arbeid van zijn vrouw over te nemen, die zelf uit werken ging (hij blijkt voortdurend bezig te zijn met was-, kook-, tafeldek- en dergelijke werkzaamheden). Het leven in de achteraf stegen van Leiden rond 1900 wordt door W. Bodrij met alle negatieve en positieve kanten geschetst in een der laatste bijdragen tot het boek. Ongetwijfeld zal het werk voorzien in de behoefte van een groter lezerspubliek kennis te nemen van representatieve documenten die een goede kijk verschaffen op de levens- en werkomstandigheden van Nederlandse arbeiders van enige generaties terug. Het is bovendien voorzien van tal van uit velerlei bron stammende illustraties.

A.F. Meilink

F.J. Lammers, *Alexander. De vergeten kroonprins* (Baarn: Hollandia, 1979, 312 blz., f39,50, ISBN 90 6045 451 0).

Een van de constante factoren in de Nederlandse geschiedenis vormt de ingewikkelde relatie tussen enerzijds de staat en de samenleving, anderzijds de stadhouders, de koningen en hun familie: de dynastie. De beoefening van de dynastieke geschiedenis werpt daarom soms verhelderend licht op liet verleden van land en volk. Een vorstenbiografie kan een fascinerend tijdsbeeld geven die zo'n studie van algemeen belang doet zijn. Aangezien in Nederland en elders in Europa op het ogenblik de belangstelling voor de geschiedenis van natie en dynastie weer toeneemt, mag bovendien worden verwacht dat zo'n studie de geschiedbeoefening in brede kring populariseert. Er bestaan dus allerlei overwegingen om in beginsel een biografie over prins Alexander der Nederlanden (1851-1884) te verwelkomen. De vergeten kroonprins Alexander die Lammers eerherstel zegt te willen bezorgen was het jongste kind van Willem III en Sophie. Evenals zijn vlotte oudste broer Willem (overleden te Parijs in 1879) en zijn tweede broer Maurits (overleden in 1850), was de teruggetrokken, schuwe Alexander lichamelijk uitgesproken zwak. Ook had hij zijn uiterlijk niet mee; Willem III moest dan ook weinig van zijn tere, foelieijke jongste zoon hebben. In tegenstelling tot prins Willem mocht Alexander dan ook wel onder de hoede van Sophie opgroeien. Zij omringde hem met haar (overdreven) zorgen, drukte haar stempel op zijn persoonlijkheid en voedde hem op in afkeer van zijn vader. Ook Sophie vond Alexander niet mooi. Op 11 februari 1873 schreef zij haar hartsvriendin Lady Malet: 'The second (Alexander) is grown nearly as tall as his brother; he is very ugly, remarkably so - and I doubt his ever getting better looking. I suppose it is intended as a punishment to me, who always was too fond of beauty'. Hoe dit ook zij, moeder en zoon waren zo intens met elkaar verbonden, dat men Alexander wel vergeleek met de klimop die zonder zijn moeder, de eik, niet kon bestaan. Inderdaad was Alexander ook als tiener afhankelijk van Sophie gebleven, omdat hij sinds zijn zestiende scheef ging groeien door een rugafwijking en daarom verpleging nodig had. Uit het sectierapport dat na Alexanders dood in 1884 werd gepubliceerd blijkt dat zijn lever beschadigd was door het ijzeren corset waarin de medische wetenschap hem